

Hongersnood als levend verleden

Ervaringen en aanbevelingen

Redactie
Lotte Jensen
Marguérite Corporaal
Eliza Spakman
Clara Vlessing

Voorwoord 4

Heritages of Hunger 6

Interview Caroilín Callery 10

Interview Anne Lahtinen 14

Interview Iryna Mycak 18

Activiteiten 20

Interview Charley Boerman & Ingrid de Zwarte 24

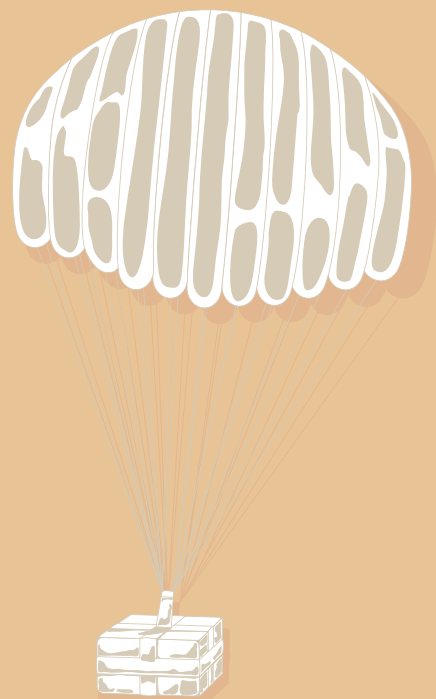
Interview Marguérite Corporaal 28

Aanbevelingen 32

Verder lezen 36

Voorwoord

Hongersnood is een actueel onderwerp. Denk bijvoorbeeld aan de situatie in Sudan, Gaza, Jemen en de Hoorn van Afrika. Mensenlevens staan daar op het spel door het gebrek aan voedsel en schoon drinkwater.

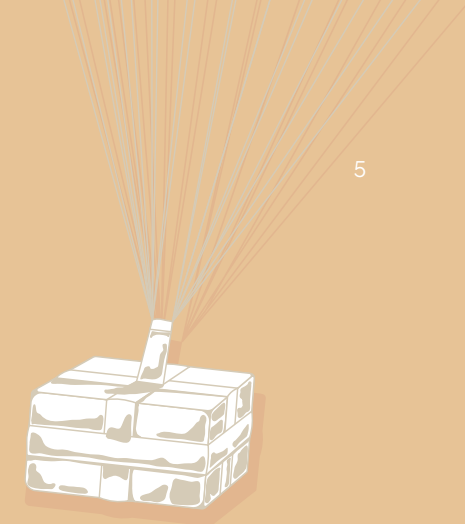
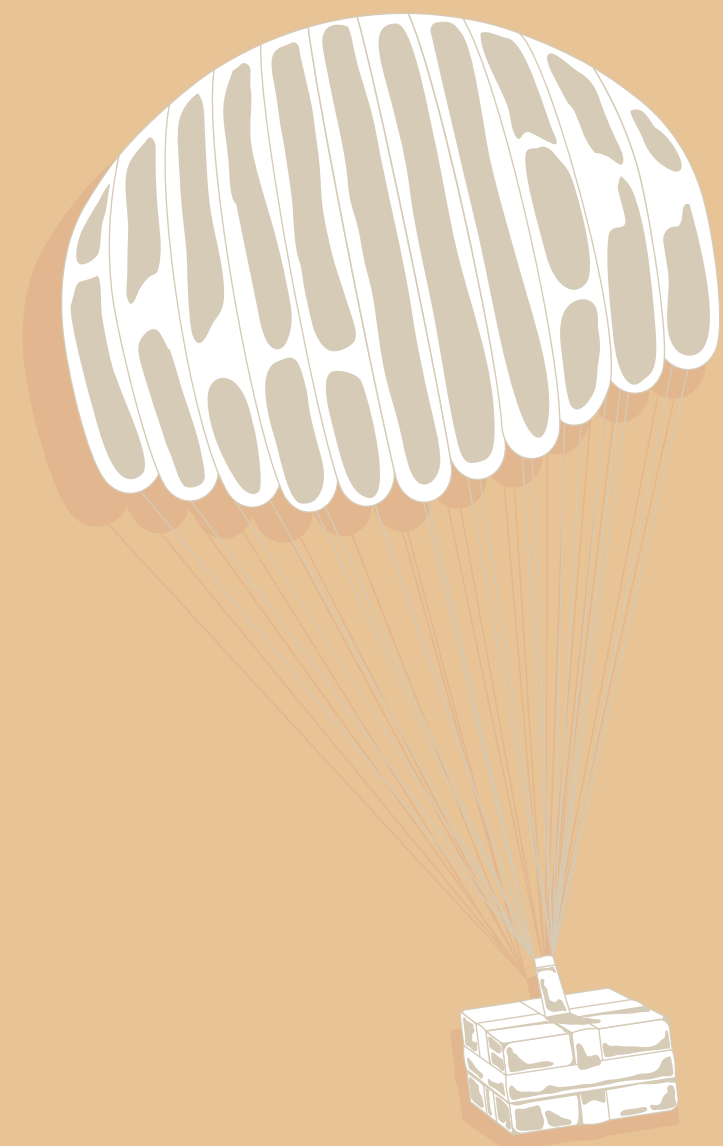

Ook in het verleden kwamen zulke hongersnoden voor. In het project *Heritages of Hunger* hebben we de afgelopen vijf jaar onderzoek gedaan naar de sporen die Europese hongersnoden hebben achtergelaten in het collectieve geheugen. We bestudeerden hongersnoden uit de negentiende en twintigste eeuw in België, Duitsland, Finland, Griekenland, Ierland, Nederland, Oekraïne, Rusland en Spanje.

Deze hongersnoden behoren tot het levende verleden van Europa. Ze zijn misschien niet tastbaar of zichtbaar, maar zitten nog altijd in de haarvaten van de samenleving. Als gevolg van de oorlog tussen Rusland en Oekraïne kreeg de herdenking van de Holodomor (de door Sovjetbeleid veroorzaakte hongersnood in Oekraïne in de jaren

1932–33) bijvoorbeeld een ander lading. De groeiende armoede in Spanje bracht de herinnering aan de jaren van hongersnood (1939–1952) weer boven. Dit verleden kan zowel een bron van conflict als inspiratie zijn. Ze kunnen gemeenschappen splijten, maar ook dichterbij elkaar brengen.

Ons project was gebaseerd op twee uitgangspunten. Ten eerste stond bij ons het internationale en vergelijkende perspectief centraal. Meestal vindt de herinnering aan hongersnoden in nationale kaders plaats, maar het internationale kader maakt duidelijk dat het om een gezamenlijk Europees verleden gaat. Ten tweede wilden we onze wetenschappelijke kennis delen met een breder publiek.

Daarvoor hebben we allerlei activiteiten ontplooid. We hebben onder meer publieksevenementen georganiseerd, een digitale tentoonstelling gemaakt en lesmateriaal voor lagere en middelbare scholen ontwikkeld.

Onze ervaringen delen we in de vorm van deze brochure, waarin we een beeld geven van ons project en adviezen samenbrengen. Honger is een complex thema om te vertalen naar publieksactiviteiten. Waar dienen medewerkers in de cultuursector, de museumwereld, docenten en overheden rekening mee te houden?

Graag bedanken we alle medewerkers van het project *Heritages of Hunger*: Martijn Bentum, Anne-Lise Bobeldijk, Charley Boerman, Giulia Bruna, Chris Cusack, Lindsay Janssen, Deborah Madden, Helmi Moret, Anne van Mourik, Gloria Román Ruiz, Eliza Spakman en Clara Vlessing.

Nijmegen, 10 december 2024.

Marguërite Corporaal, Lotte Jensen en Ingrid de Zwarte

Radboud Universiteit & Wageningen University & Research

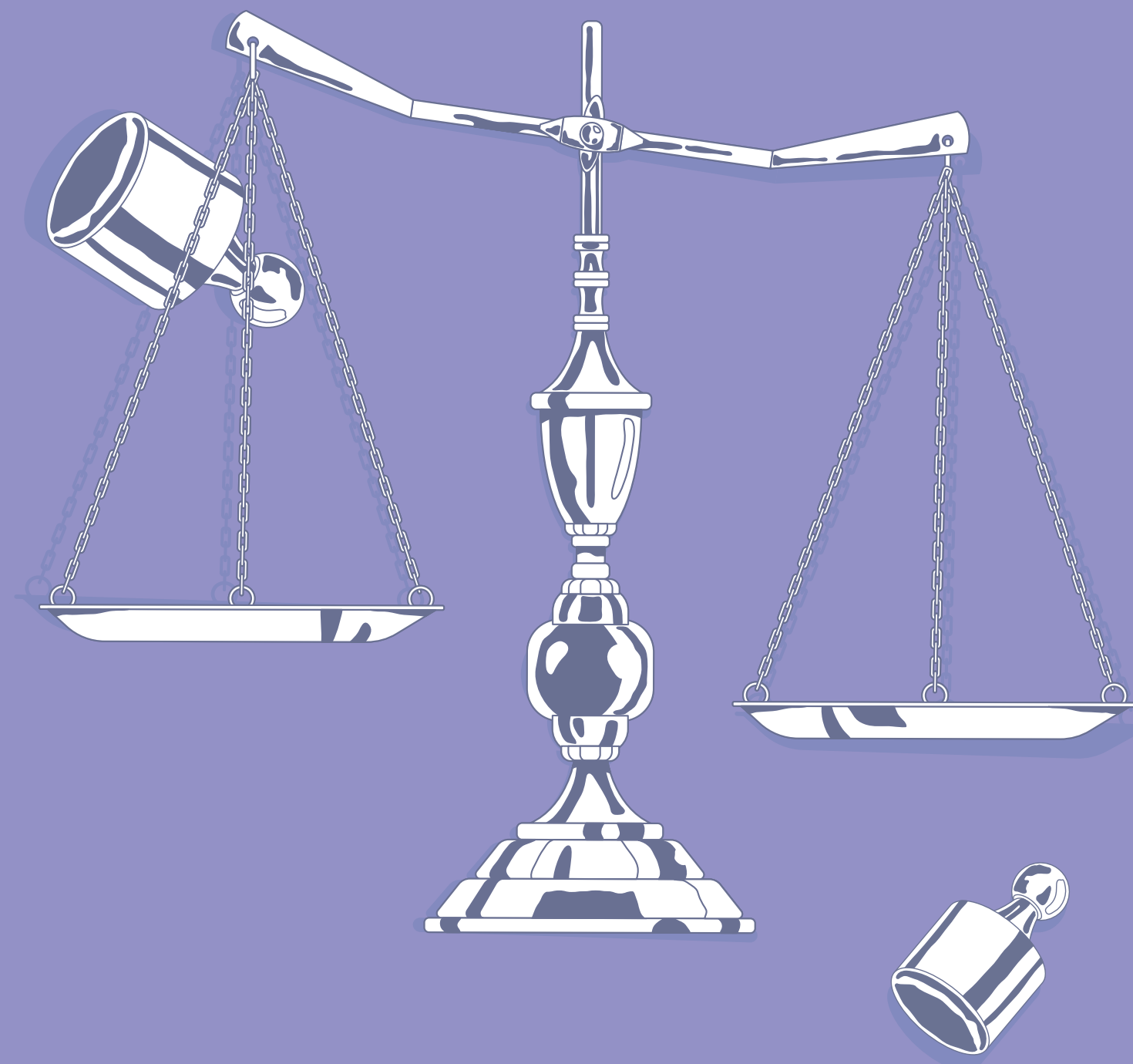
Heritages of Hunger

In 2019 zijn we van start gegaan met het project *Heritages of Hunger. Societal Reflections on Past European Famines in Education, Commemoration and Musealisation*. Daarin hebben we onderzocht hoe de herinnering aan Europese hongersnoden tot op de dag van vandaag voortleeft.

We wilden met name weten welke rol cultuur en onderwijs daarbij vervullen: hoe wordt de herinnering aan hongersnoden op nieuwe generaties overgedragen via de onderwijspraktijk, de museumsector en andere culturele uitingen? Welke rol spelen standbeelden, films, literatuur, en herdenkingen in kennisoverdracht? En welke eigentijdse lessen verbinden cultuurbemiddelaars aan dit verleden? Tot slot wilden we onze kennis delen met een breder publiek. We deden niet alleen onderzoek naar de herinneringscultuur, maar we droegen ook zelf bij aan het verspreiden van kennis over hongersnoden door een openbare databank te bouwen en educatieve materialen te ontwikkelen.

In deze brochure geven we een beeld van ons project en onze activiteiten.

Dat doen we door middel van interviews en adviezen: hoe kan kennis over hongersnoden – vaak een zeer beladen en politiek gevoelig thema in de onderwijspraktijk en de culturele sector met jongeren en volwassenen worden gedeeld? Daarnaast bieden we adviezen aan iedereen die met erfgoed op het terrein van hongersnoden werkt of in de toekomst hiermee wil werken. Ons doel is bescheiden: we schrijven niet voor hoe het moet, maar delen onze ervaringen. Op die manier hopen we enkele handvatten te kunnen bieden aan beleidsmakers, docenten en medewerkers uit de museale en culturele sector.

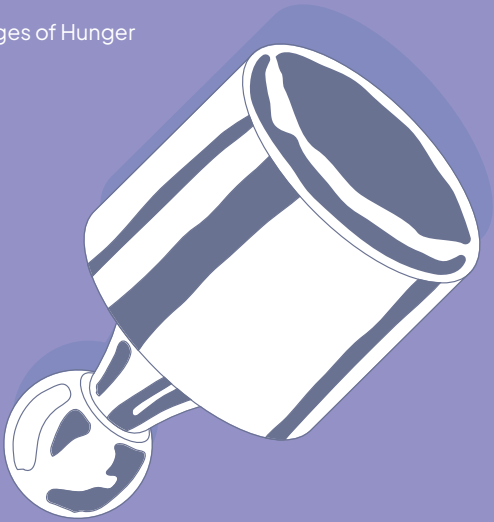
HET PROJECT

Hongersnoden behoren tot het levende verleden van Europa. Ze zijn misschien niet altijd tastbaar of zichtbaar maar zitten nog altijd in de haarvaten van de samenleving. Soms wordt de herinnering gereactiveerd door actuele politieke omstandigheden. Neem bijvoorbeeld de Holodomor in Oekraïne. Deze hongersnood was het gevolg van het politieke beleid van Stalin en is opnieuw in de aandacht gekomen door de oorlog met Rusland. Of denk aan de Spaanse hongersnood tijdens het regime van Franco. Deze kreeg hernieuwde aandacht toen Spanje zich met groeiende armoede geconfronteerd zag; mensen stonden opnieuw in de rij bij voedselbanken.

In het project *Heritages of Hunger* stonden de volgende elf periodes van hongersnood centraal (in chronologische volgorde):

Ierland	1845–1849
België	1845–1848
Nederland	1845–1848
Finland	1866–1868
Duitsland	1914–1924
Oekraïne	1932–1933
Spanje	1939–1952
Rusland	1941–1944
Griekenland	1941–1944
Nederland	1944–1945
Duitsland	1945–1949

We hebben onderzocht op welke manieren herinneringen aan deze hongersnoden tot op de dag van vandaag voortleven. Daarbij hebben we ons vooral gericht op de rol van onderwijs en cultuur. Hoe wordt dit verleden gerepresenteerd en toegankelijk gemaakt voor een breder publiek? Welke eigentijdse politieke, sociale, ecologische en economische belangen spelen daarbij een rol? We hebben zowel gekeken naar educatieve praktijken in het onderwijs (basis en voortgezet onderwijs) als naar informele vormen van educatie en kennisoverdracht (onder meer tentoonstellingen, herdenkingen, standbeelden, literatuur, films).

Wij kozen daarom bewust voor een internationaal, vergelijkend perspectief. Neem bijvoorbeeld de Ierse hongersnood van de jaren 1845–1849, ook wel *Great Famine* genoemd. Een schimmel, de *Phytophthora infestans*, tastte de aardappels aan, waardoor het merendeel van oogsten mislukte. In Ierland stierven meer dan een miljoen mensen door gebrek aan voedsel. Hoewel deze hongersnood vooral binnen Ierse kaders wordt herinnerd, ging het om een Europese ramp. Ook veel andere landen werden getroffen, waaronder Nederland en België.

Hongersnood maakt niet alleen deel uit van ons levende verleden, maar ook van ons gedeelde verleden. Hoewel deze elf periodes van hongersnood in zeer verschillende sociaaleconomische, politieke en historische contexten plaatsvonden, wilden we laten zien dat ze belangrijke overeenkomsten hebben. Ten eerste kwamen ze voort uit vergelijkbare omstandigheden, zoals oorlog, onderdrukking of natuurrampen. Ten tweede zijn deze episodes veelal gemarginaliseerd in het nationale geschiedverhaal. Liever leggen geschiedschrijvers en cultuurmakers de nadruk op heroïsche verhalen, zoals opstand en bevrijding. Ten derde worden ze vooral herinnerd binnen nationale kaders.

Door de nadruk te leggen op de verbindende lijnen in de Europese geschiedenis, proberen we politisering en polarisatie te vermijden. Hongersnoden kunnen weliswaar gemeenschappen splijten, maar ook dichter bij elkaar brengen. De herinnering aan een pijnlijk verleden kan immers het collectieve besef van kwetsbaarheid vergroten. De historische dwarsverbanden maken duidelijk welke geschiedenis Europeanen delen en wat hen bindt.

Interview

Caroilín Callery

Ze komt uit de theaterwereld en heeft zich gespecialiseerd in educatief theater voor leerlingen van de basisschool. Nu zet Caroilín Callery zich in voor de verspreiding van kennis over de Ierse hongersnood bij het National Famine Museum en voor de ontwikkeling van de National Famine Way.

HOE BEN JE BETROKKEN GERAAKT BIJ HET NATIONAL FAMINE MUSEUM?

Mijn vader heeft het National Famine Museum opgezet. De laatste jaren heb ik voor Strokestown Park gewerkt als educatief medewerker. Ik ben vooral betrokken bij de ontwikkeling van de National Famine Way. Dit wandelpad brengt de geschiedenis en het verhaal van de mensen tijdens de hongersnood buiten de muren van het museum. Deze route is 165 kilometer lang, loopt van het westen naar het oosten van het land en eindigt in Dublin. Dit traject loopt langs allerlei gemeenschappen op de oever van het Royal Canal, waar 1490 van onze emigranten van Strokestown liepen in 1847.

WAT IS DE WAARDE VAN EDUCATIE OVER HISTORISCHE HONGERSNODEN?

Een van de belangrijkste dingen is dat het niet veel nut heeft om een verhaal te vertellen over een historisch trauma op een manier dat het doodvalt. Het is heel belangrijk om te erkennen dat er nog steeds hongersnoden zijn, dat er nog steeds migratie is en dat er nog steeds integratieproblemen rond migratie zijn.

De Ierse hongersnood leidde waarschijnlijk tot een van de grootste volksverhuizingen wereldwijd ooit. Deze heeft een diaspora achtergelaten van 70 miljoen mensen die geïntegreerd zijn in bijna elk land over de hele wereld, die allerlei rollen in allerlei beroepen vervullen en enorm waardevol zijn in de nieuwe samenlevingen.

Ik denk dat het goed is om te belichten welke lessen we kunnen leren van hongersnoden, hoe we kunnen helpen honger te voorkomen en verlichten en hoe we de verhalen op zo'n manier kunnen delen dat wij begrip en empathie tonen voor dezelfde situatie zoals die nu plaatsvindt in andere landen in de moderne wereld.

WAT ZIJN DE GROOTSTE UITDAGINGEN?

Ik denk dat goede lesprogramma's nodig zijn, zoals *Heritages of Hunger* die ontwikkelt voor scholen, met relevant materiaal en een goed ontwerp. Toen ik op school zat in Ierland was er geen onderwijs met betrekking tot de hongersnood. Er waren geen musea over de Grote Ierse Hongersnood aan het eind van de jaren 1980 en het begin van de jaren 1990.

De 150ste verjaardag van de hongersnood bracht daar verandering in. Het National Famine Museum in Strokestown opende in 1994 en het was een baanbrekend project in het vertellen van het verhaal. De diaspora in het buitenland was leidend, want daar waren al hongersnood-monumenten opgericht.

Sindsdien is het onderwijs op elk niveau exponentieel gegroeid en dat gaat nog steeds door. Het onderwerp lag in het midden van de jaren 1990 tot het midden van het eerste decennium van de 21e eeuw vrij gevoelig, omdat het vredesproces bezig was in Noord-Ierland.

Genocidetheorieën met betrekking tot de rol die de Britse regering speelde tijdens de Grote Hongersnood, waren toen dominant. maar daar zijn inmiddels velen van afgestapt. Vanaf 2005 tot 2016 kwam een enorme hoeveelheid academische publicaties beschikbaar waarin nauwkeurigheid werd betracht. De minder stereotypische benaderingen van de Grote Ierse Hongersnood lieten allemaal zien dat het veel complexer lag op allerlei niveaus, zoals historische gebeurtenissen altijd zijn.

De laatste acht of negen jaar is er een explosie geweest in culturele interesse, in alle genres, met betrekking tot de hongersnood. Declan O’Rourke, bijvoorbeeld, een jonge volkszanger, heeft een album uitgebracht, *Chronicles of the Great Irish Famine*. Er zijn belangrijke romans uitgebracht. Verder was er *Black ’47*, de film, en ook *Arracht*. Er was een opera die werd opgevoerd in het Dublinse Abbey theater.

Bij de National Famine Way is een educatief pakket beschikbaar voor alle scholen. Het is toegevoegd aan het curriculum voor de basisschool in Ierland voor jaar 5 en 6 (equivalent van groep 7 en 8). De lessenserie begint met het lezen van Marita Conlon McKennas *Under the Hawthorn Tree*. De meeste volwassenen in Ierland kennen haar naam en herinneren zich het verhaal uit dat boek van hun eigen basisschooltijd.

Als wij met scholen in gesprek gaan is er zeer veel interesse. Er is behoefte aan materiaal. Ik denk dat een uitdaging is dat het niet een vaststaand iets moet worden. Het moet niet hetzelfde programma zijn jaar na jaar. De verbinding met deze tijd is heel erg belangrijk. En ik denk dat dat onderdeel is van alle educatieve programma’s die we hebben. Ik denk dat Ierland onderwijs technisch heel ver is gekomen in de laatste 15 à 20 jaar en dat het onderwerp ook artistiek gezien tot bloei komt bij jonge kunstenaars.

WORDT ER IN IERLAND EEN VERBINDING GELEGD TUSSEN DE GROTE HONGERSNOOD EN ANDERE EUROPESE HONGERSNODEN?

Er is in Ierland geen groot besef over andere Europese hongersnoden; er is weinig kennis over. Dat is wat ik heel erg waardeerde aan het *Heritages of Hunger*-project. Nationaliteit stond erbuiten en het gaat op bredere humanitaire vraagstukken in: hoe gebeurt dit, waarom gebeurt dit? Het ging ook dieper in op wat dit betekent voor de verschillende niveaus van de samenleving, hoe reageerden mensen, wie hielp en wie hielp niet en waarom hielpen zij? Het gaat niet alleen over Europees zijn, maar over mens zijn op deze planeet. Niemand laat zomaar alles wat ze weten en liefhebben, of de taal die ze kennen, of het beroep dat ze hadden, achter zich tenzij ze er een heel goede reden voor hebben. Ik vind het daarom heel moeilijk om sommige reacties op huidige gebeurtenissen te zien. In het eerste jaar dat we de Famine Way liepen, waren we

op weg naar Dublin. Op de tweede dag kreeg ik een telefoontje dat er een schip was gekapseisd in de Middellandse zee bij de kust van Italië en dat 600 mensen verdronken waren. Ik wist dat ongeveer 600 van onze 1490 slachtoffers eenzelfde soort watergraf gekregen hebben. Dat brengt het verleden heel dichtbij.

SCHRIJNEND. DIT IS NATUURLIJK OOK EEN VAN DE WAARDES VAN HET BREDER EN TRANSNATIONAAL ONDERWIJZEN OVER HONGERSNODEN. WE GEBRUIKEN HET WOORD ‘EUROPESE’ HONGERSNODEN, MAAR HET IS IETS DAT NATUURLIJK OVER DE HELE WERELD VOORKOMT EN HET LAAT ZIEN VAN WAT HET IS OM MENS TE ZIJN.

Oh, ik denk dat dit inderdaad de kern is.

DE KERN VAN HONGERSNOODEDUCATIE BEDOEL JE?

Ja. Educatief gezien hebben veel landen in Europa dezelfde ervaring gehad – het was niet alleen een Ierse ervaring. Het kan ons helpen om ons als Europeanen met elkaar te verbinden en om een gevoel te creëren dat we samen op deze planeet leven. Dat is ook een belangrijk deel van dit project.

JE GEEFT AAN DAT DINGEN TOT LEVEN BRENGEN EEN VAN DE MANIEREN IS OM MENSEN TE LATEN BEGRIJPEN HOE HET IS OM IETS TE ERVAREN.

Het naspelen is altijd erg krachtig. Als we de wandeling afleggen, doen we dat in kostuums. Dat maakt een enorm verschil voor de verbinding die mensen aangaan met het verhaal.

Toen we de leerlingen ontmoetten, sprak ik als een karakter, Mary Tye, die vijf kinderen had en ze zei: “Ik draag de baby. Mijn kinderen hebben geen ontbijt gehad. Hebben jullie vanmorgen ontbeten? Kun je je voorstellen dat je hier bent zonder ontbijt?” Je kon de blikken op de gezichten zien van: “Wat? Geen ontbijt?” Het zijn simpele, kleine dingen die kinderen helpen om het te begrijpen.

HEB JE NOG EEN CONCRETE TIP VOOR MENSEN DIE IN HONGERSNOODEDUCATIE WERKEN?

Ja, ik zou zeggen gebruik kunst. Gebruik rollenspel, gebruik iets tastbaars, of creëer een sociale media post rondom hongersnood. Ik denk dat dat een erg krachtig medium is, vooral in relatie tot iets dat mensen kunnen zien als historisch. Ik denk ook dat het een manier is om het onderwerp te verbinden met de actualiteit.

IS ER NOG IETS WAT JE KWIJT WIL?

Ik ben heel blij om deel uit te maken van het Heritages of Hunger-consortium. Ik denk dat het enorm waardevol is om over nationale grenzen te stappen en de contrasten per tijdsperiode te laten zien. Ik ga mensen daar zeker bewust van maken. Het is geweldig geweest om onderdeel te mogen zijn van deze reis!

Interview

Anne Lahtinen

Bij het Finnish Labour Museum Werstas in Finland heeft Anne Lahtinen verschillende functies vervuld. Ze heeft gewerkt als hoofd bezoekersdiensten en als hoofd tentoonstellingen. Momenteel werkt ze daar als museumdocent.

KUN JE IETS MEER OVER HET MUSEUM VERTELLEN?

Het Finnish Labour Museum is een nationaal museum dat gespecialiseerd is in de geschiedenis van de werkenden en werk in Finland, en in de sociale geschiedenis. We richten ons op de geschiedenis van Finland vanuit het perspectief van gewone mensen, in het bijzonder arme mensen, gemarginaliseerde groepen en verschillende soorten sociale bewegingen, zoals de arbeidersbeweging, de vredesbeweging, de milieubeweging, en de homobeweging.

Ons museum staat in Tampere, Finland. Voor Finland is dat een vrij grote stad, midden in het land.

Tampere is een oude industriestad. Ons museum is gevestigd in een oude fabriek, die vroeger in gebruik was.

HOE KOMT HONGERSNOOD IN HET MUSEUM AAN BOD?

De Grote Hongerjaren zijn in Finland in de vergetelheid geraakt. In ons nationale verhaal zijn ze veel minder belangrijk dan de burgeroorlog. Die vond plaats tijdens de Eerste Wereldoorlog in 1918. Dat is de belangrijkste tragedie in onze nationale geschiedenis. Mensen verwachten hier meer over te zien als ze naar het Labour Museum komen, omdat de burgeroorlog sterk geassocieerd wordt met de arbeidersbeweging.

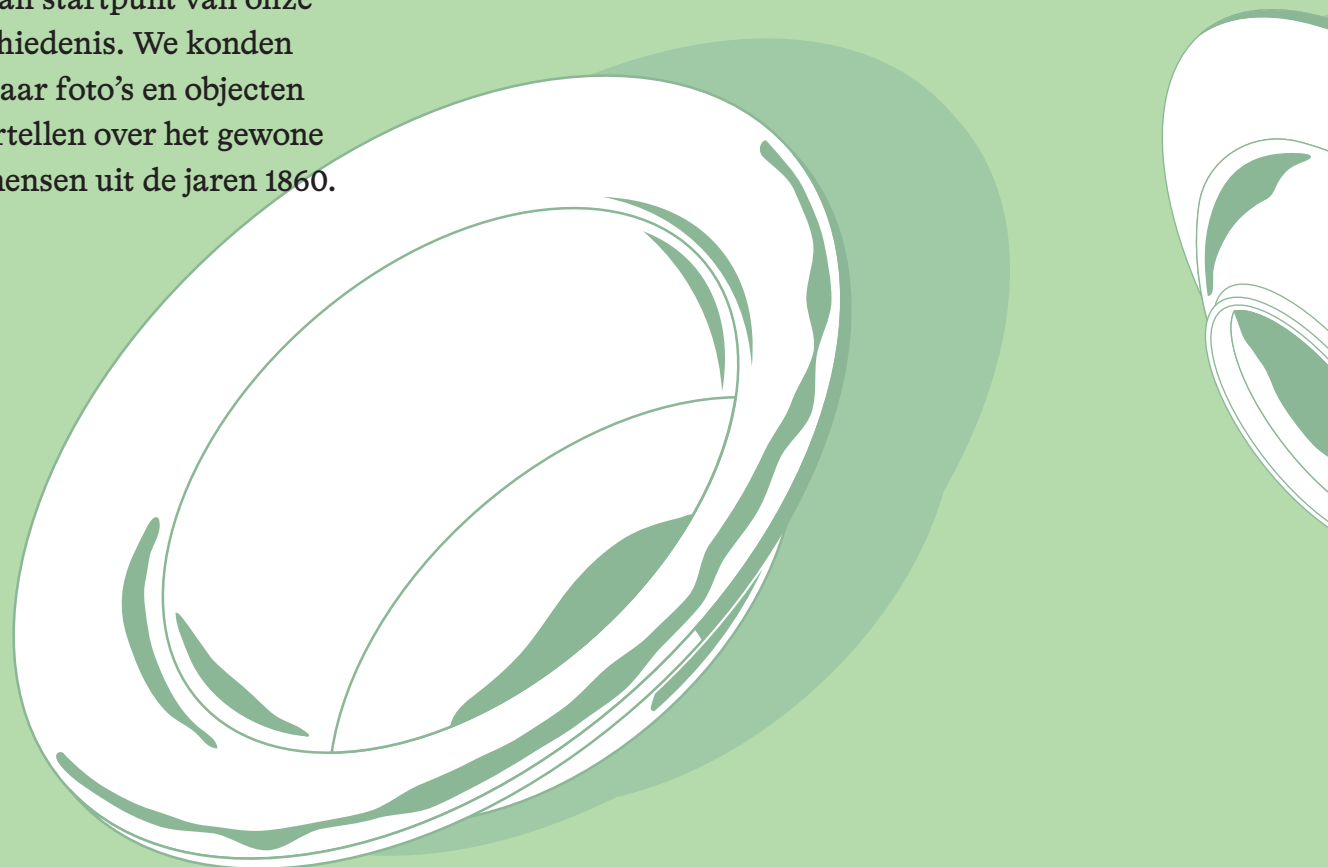
In mijn museum hebben we niet zo veel aandacht besteed aan de Grote Hongerjaren. Daar zijn praktische redenen voor. Er zijn niet zoveel foto's of museumobjecten overgeleverd. Er zijn misschien maar drie of vier foto's en een paar objecten uit die tijd, gericht op het maken van noodvoedsel. Er is dus niet zoveel om te laten zien. Maar toen we deelnamen aan dit project, *Heritages of Hunger*, zijn we vrij gauw begonnen om een nieuwe vaste tentoonstelling te maken in ons museum.

HOE ZIET DIE TENTOONSTELLING ERUIT?

De nieuwe tentoonstelling heet "The United". Vanwege *Heritages of Hunger* hebben we besloten deze te laten beginnen met de Grote Hongerjaren als een soort van startpunt van onze nationale geschiedenis. We konden gelukkig een paar foto's en objecten vinden, die vertellen over het gewone leven van de mensen uit de jaren 1860.

WAT IS DE WAARDE VAN EDUCATIE OVER HISTORISCHE HONGERSNODEN?

Omdat ik in een museum werk, is mijn invalshoek die van het culturele erfgoed. Ik denk dat de belangrijkste reden waarom we mensen zouden moeten onderwijzen over hongersnoden en honger is dat het ook een actueel fenomeen is. Het is dus niet alleen iets uit het verleden, maar ook iets van onze tijd, van dit moment.

WAT ZIJN DE UITDAGINGEN VOOR JULLIE MUSEUM?

Vanuit het Finse perspectief is het grootste probleem dat we geen foto's of objecten hebben. De Hongerjaren zijn zo lang geleden gebeurd dat het begrijpelijk is dat we niet beschikken over dat soort materialen. Maar ik denk dat de grootste uitdaging ons nationale curriculum is. Er zijn ontzettend veel vakken die kinderen moeten leren op de basis- en middelbare school. Dus de hoeveelheid tijd die ze hebben om honger te behandelen is maar een paar minuten. Het ligt aan de leraar of hij of zij interesse heeft in het onderwerp.

We kunnen uiteraard tentoonstellingen maken. We hebben er bijvoorbeeld een over de Holodomor op dit moment en ik heb bulletins gemaakt voor lokale scholen in ons gebied. Maar voor zover ik weet is geen van de scholen gekomen. Het is niet zo gemakkelijk om scholen naar musea te laten komen en om tentoonstellingen als leeromgeving te gebruiken.

WAT ZIJN MANIEREN OM DIE PROBLEMEN TE OVERWINNEN?

Een van de belangrijkste dingen is dat ons museum gratis toegankelijk is. Onze prijzen voor rondleidingen zijn ook redelijk. Meestal hebben we ook een aantal gratis rondleidingen met een museumdocent voor scholen en voor beroepsscholen. We zijn geïnteresseerd in professionele vakscholen en de mensen die daar studeren. Ik heb bijvoorbeeld net gehoord dat er aanstaande vrijdag een groep komt om de leermaterialen die *Heritages of Hunger* geproduceerd heeft te testen in onze Holodomor tentoonstelling en in onze 'United' tentoonstelling. Dat is een goede vorm van samenwerken.

Een andere manier is om altijd enkele materialen online beschikbaar te hebben. Tijdens het *Heritages of Hunger*-project hebben we bijvoorbeeld samengewerkt met het Kuopio historisch museum, die ook een van de partners waren in het project. Samen hebben we een leerpakket samengesteld over de hongersnoodervaringen in Finland, dat geheel gratis is en online beschikbaar is voor docenten die deze willen gebruiken. Het is wel een uitdaging om dit soort materialen bij mensen onder de aandacht te brengen.

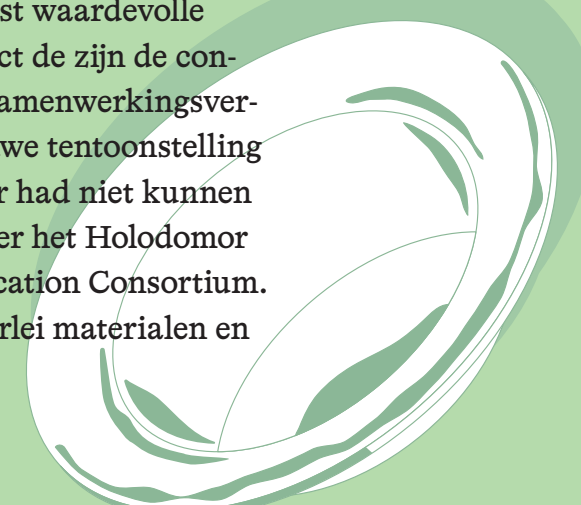
ZOU JE EEN CONCRETE TIP KUNNEN GEVEN VOOR DOCENTEN OF ANDEREN DIE LESGEVEN OVER OF WERKEN MET HONGERSNODEN?

Het is altijd het beste is als je een echt voorbeeld kunt geven. Gebruik echte mensen, echte materialen en echte ervaringen. De magie van musea is dat we echte objecten hebben. Ze zijn verbonden met een verhaal en mensen

kunnen ze zien, ze kunnen ze zelfs aanraken of ruiken. Het vormt het bewijs dat het verleden echt is gebeurd. Je creëert een plek waar je historische empathie kunt voelen en je kunt identificeren met mensen uit het verleden. We kunnen ook nadenken over de ervaringen uit ons eigen leven. Bijvoorbeeld, wat zou ik zelf gevoeld hebben en wat zou ik doen in die situatie? Zijn er vergelijkbare situaties in mijn leven?

IS ER NOG IETS WAT JE WIL TOEVOEGEN?

Ja, een van de meest waardevolle dingen in dit project de zijn de contacten en nieuwe samenwerkingsverbanden. Onze nieuwe tentoonstelling over de Holodomor had niet kunnen plaatsvinden zonder het Holodomor Research and Education Consortium. Zij hebben ons allerlei materialen en foto's gegeven.

Interview

Iryna Mycak

Iryna Mycak spant zich al meer dan 20 jaar in om de Holodomor (1932-3) onder de aandacht te brengen. Ze is momenteel voorzitter van het National Holodomor Awareness Committee van het Canadese Congres en lid van het International Holodomor Awareness and Recognition Committee van het Ukrainian World Congress. Ze is ook verbonden aan het Holodomor Education and Research Consortium.

WAT IS DE WAARDE VAN EDUCATIE OVER HISTORISCHE HONGERSNODEN?

Het helpt mensen om het verleden in relatie tot het heden te begrijpen. Vaak zitten er opzettelijke bedoelingen achter hongersnoden. Voedsel wordt als wapen gebruikt en dat besef is cruciaal. Dat zien we vandaag de dag gebeuren. Mensen willen meestal niet over de geschiedenis praten omdat het voorbij is. Maar vergelijk het met een medisch onderzoeker: hij kan zich niet richten op een behandeling als hij de oorzaak van een ziekte niet kent. Zo is het ook met onze geschiedenis.

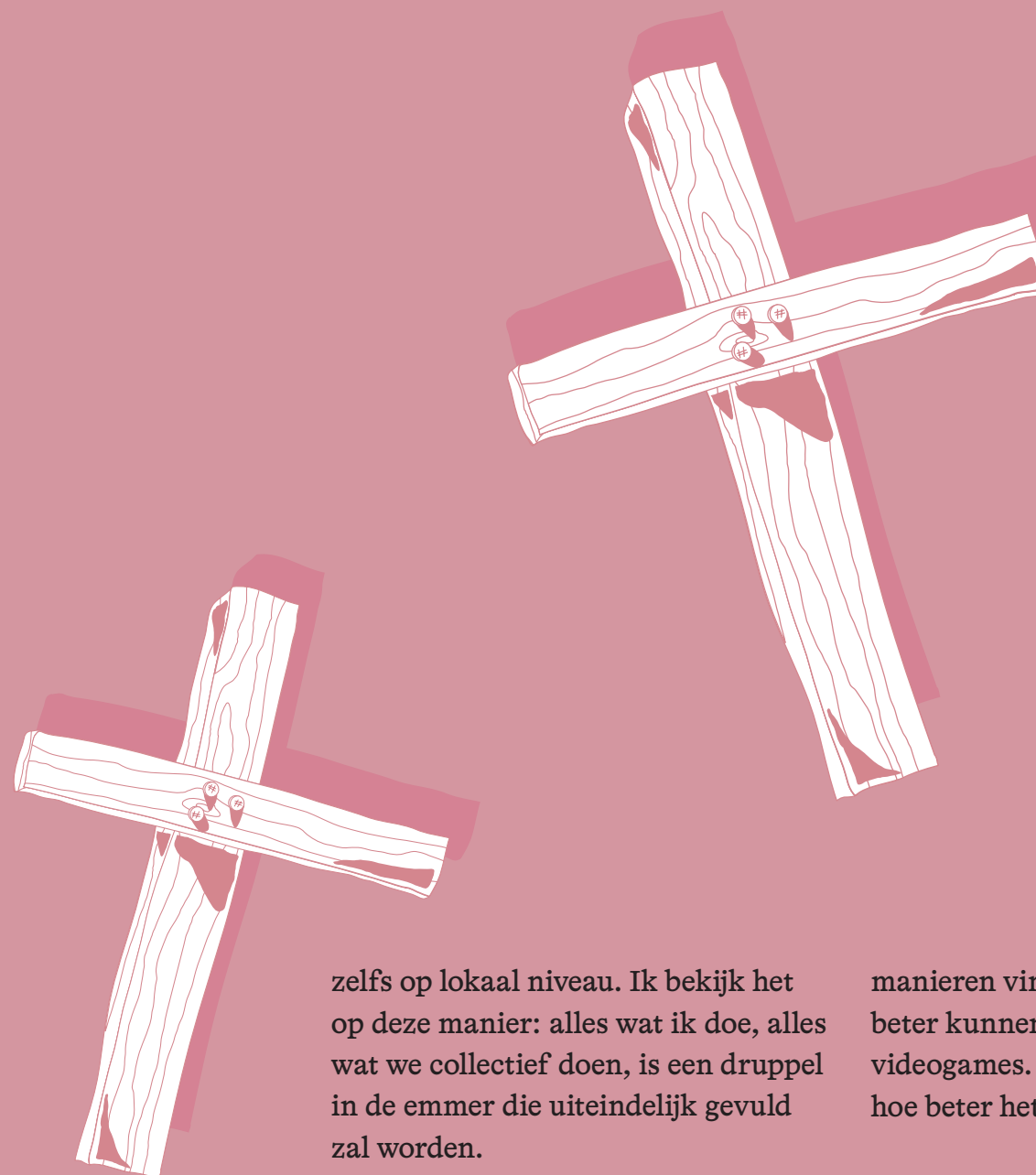
WAT IS UW ERVARING MET HET VERGROTEN VAN HET BEWUSTZIJN OVER DE HOLODOMOR?

Het is een heel langzaam proces. Ik doe dit werk nu al 20 jaar en ik zie

vooruitgang. Je ziet het misschien niet van jaar tot jaar, maar er constant over praten en nieuwe manieren vinden om het onderwerp te benaderen maakt een verschil. Mensen zijn nu meer dan vroeger bereid om het onderwerp te verkennen. Het is belangrijk om verbanden te leggen tussen het verleden en het heden. Helaas kunnen we vandaag de dag verbanden leggen tussen 1933 en 2024.

WAT ZIJN VOLGENS JOU DE UITDAGINGEN BIJ HET ONDERWIJZEN VAN MENSEN OVER HONGERSNODEN?

Ik denk dat de uitdaging ligt in het verbinden van het verleden met het heden, in het vinden van manieren om mensen te laten begrijpen dat ze door deze kennis productiever en effectiever kunnen zijn, waar ze ook wonen,

zelfs op lokaal niveau. Ik bekijk het op deze manier: alles wat ik doe, alles wat we collectief doen, is een druppel in de emmer die uiteindelijk gevuld zal worden.

HOE ZOU JE DEZE UITDAGINGEN AANPAKKEN?

Onderwijs is de sleutel, want kinderen moeten al op jonge leeftijd leren over deze hongersnoden. Het moet in hun lesprogramma worden opgenomen. Momenteel is dat niet het geval. Hongersnoden lijken niet verweven te zijn met de bredere geschiedenis, wat een beginpunt zou zijn om dit obstakel te overwinnen. Een van de voordelen die we vandaag de dag hebben is dat we instrumenten tot onze beschikking hebben die we nooit eerder hadden om mensen te bereiken. We kunnen

manieren vinden waarop we jongeren beter kunnen bereiken, bijvoorbeeld via videogames. Dus hoe creatiever we zijn, hoe beter het is.

HEB JE TOT SLOT NOG EEN AANBEVELING VOOR OPVOEDERS DIE ZICH MET HONGERSNOOD BEZIGHOUDEN?

Geef niet op! En ik zou zeggen: wees creatief. We hebben verschillende middelen tot onze beschikking, dus we moeten creatievere manieren vinden om de boodschap over te brengen. Wees moedig en creatief en vertel de verhalen die verteld moeten worden.

DIGITALE TENTOONSTELLING

In samenwerking met het ontwerp-bureau HOAX heeft Charley Boerman een digitale tentoonstelling gemaakt (<https://heritagesofhunger.org/>).

Deze heeft een educatieve functie.

Via een vraag- en antwoordspel leert de bezoeker gaandeweg meer over hongersnood in het algemeen en de elf beschreven hongersnoden uit het project in het bijzonder. De (Engels-talige) tentoonstelling mikt op een publiek van zestien jaar en ouder en werkt met een ‘gangenmenu’. Elke gang behandelt een nieuw thema:

Gang 1
WAT VEROORZAAKT HONGERSNOOD?

Gang 2
WIE LIJDT ER HET MEESTE?

Gang 3
WAT TE ETEN?

Gang 4
WAAROM HELPEN?

Gang 5
HOE TE OVERLEVEN?

Gang 6
WAT NU?

De historische kennis wordt in elke gang verbonden aan actuele, politieke thema's. Aan het einde van elke gang krijgt de bezoeker een beknopt overzicht van de opgedane kennis.

LESSENREEKS VOOR DE LAGERE SCHOOL

In samenwerking met het WKRU (Wetenschapsknooppunt Radboud Universiteit) is een lespakket ontwikkeld voor groep 7 en 8 van basisscholen (leeftijd 10–12). Dit pakket bestaat uit twee lessen. De eerste behandelt de Ierse hongersnood en de Hongerwinter. In een tweede, verdiepende les komt ook de negentiende-eeuwse hongersnood in Nederland en België aan bod. De lessen bestaan uit een korte inleiding (digitaal beschikbaar) en lespakketten. De lespakketten bevatten het materiaal waarmee de leerlingen zelf aan de slag kunnen. Aan het einde van de eerste les presenteren de leerlingen een poster met de opgedane kennis. De verdiepende les eindigt met een creatieve opdracht waarin de leerlingen zelf een monument voor een hongersnood ontwerpen.

LESSENREEKS VOOR DE MIDDELBARE SCHOOL EN EDUCATIEVE MEDEWERKERS

Het projectteam heeft een lessenreeks ontwikkeld die zowel door docenten uit het voortgezet onderwijs als medewerkers uit de educatieve sector (musea, kennisinstellingen) kan worden gebruikt. Er zijn zes modules, die uit twee of drie lessen bestaan. Globaal bestrijken die dezelfde thema's als de digitale tentoonstelling. De lessenreeks is uniek, omdat deze uitdrukkelijk een internationaal, vergelijkend

perspectief hanteert – anders dan in traditionele lesmethodes.

Verder is er relatief veel aandacht voor de rol van culturele media, zoals standbeelden, herdenkingen, literatuur en film.

COLUMNS EN OPINIESTUKKEN

Via columns en opiniestukken in landelijke dag- en weekbladen hebben leden van het projectteam actief bijgedragen aan de publieke discussie over hongersnood. Het uitgangspunt was steeds de actualiteit (bijvoorbeeld de hongersnood in Gaza, de Hoorn van Afrika, Sudan of herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog in Nederland). Doel was om via een historisch

perspectief de publieke debatten van nuance en verdieping te voorzien.

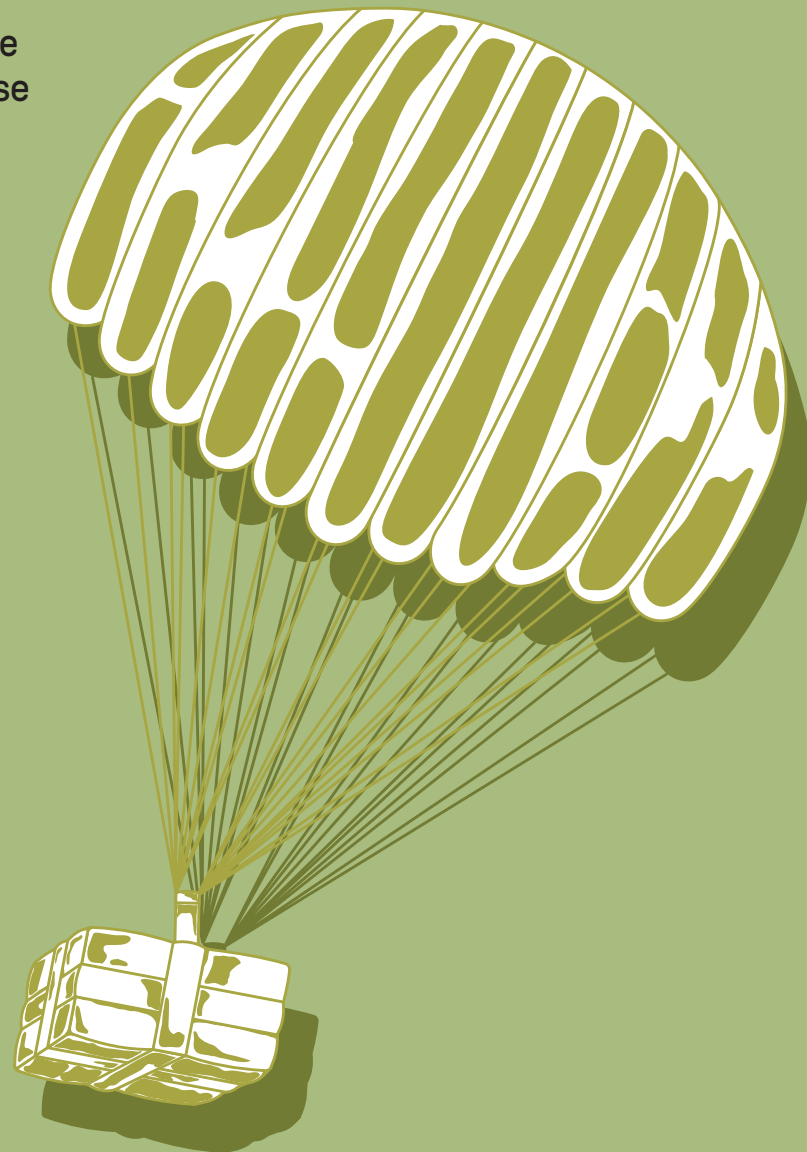
PUBLIEKSEVENEMENTEN IN MUSEA

Het projectteam heeft verschillende publieksevenementen georganiseerd, die vrij toegankelijk waren. Zo zijn er bijeenkomsten georganiseerd in het Verzetsmuseum te Amsterdam, het Valkhof Museum in Nijmegen, het Red Star Line Museum in Antwerpen en het Kuopio Museum in Finland. In Toronto zijn twee vrij toegankelijke films vertoond over de Ierse hongersnood en de Holodomor, in samenwerking met Canada-Ireland Foundation en HREC (Holodomor Research and Education Centre).

Interview

Charley Boerman & Ingrid de Zwarte

Ingrid de Zwarte is universitair docent aan de Universiteit Wageningen en een van de projectleiders van Heritages of Hunger. Haar onderzoek binnen het project richt zich op de Nederlandse Hongerwinter van 1944-45. Charley Boerman was promovenda in het project. Ze heeft de culturele herinnering rondom drie hongersnoden bestudeerd, namelijk de Finse hongersnood van de jaren 1860, de Oekraïense hongersnood van 1932-33 en de Griekse hongersnood tijdens de Tweede Wereldoorlog, 1941-44.

WAT IS VOLGENS JULLIE DE WAARDE VAN EDUCATIE OVER HISTORISCHE HONGERSNODEN?

CHARLEY: Door ons te richten op Europese hongersnoden zorgen we ervoor dat hongersnood niet uitsluitend met sommige delen in de wereld wordt geassocieerd. Tegenwoordig komen hongersnoden vooral voor in het mondiale zuiden, maar dit onderzoek laat zien dat hongersnood ook onderdeel is van Europa's rijke verleden.

INGRID: Ten eerste is hongersnood een belangrijk onderdeel van onze moderne Europese geschiedenis. Het is een deel van ons duistere verleden dat verbonden is met periodes van oorlog of crisis. Periodes van hongersnood hebben het continent zelf in belangrijke mate gevormd niet alleen wat betreft hun demografische gevolgen, maar ook in politiek, sociaal en economische opzicht. Ten tweede is de achtergrond van het Heritages of Hunger-project dat hongersnood een gedeeld Europees verleden is: het is niet iets dat zich alleen binnen één nationale context voordeed. In ons project hebben we veel overeenkomsten of parallellen tussen hongersnoodervaringen geïdentificeerd. Ten derde kijken we naar de erfenis op de langere termijn en hoe die vandaag de dag doorwerkt. We hebben de verschillende manieren blootgelegd waarop hongersnoden nog steeds een belangrijke rol spelen. Niet alleen in het onderwijs, maar ook in politieke en maatschappelijke debatten, en hoe gemeenschappen en landen met elkaar omgaan.

CHARLEY: We hopen dat het bestuderen van hongersnoden uit het verleden ons helpt om hongersnoden in het heden te herkennen en misschien in te grijpen voordat ze escaleren. Hongersnoden zijn nog lang geen verleden tijd. Door het klimaat veroorzaakte hongersnoden zullen vaker voorkomen, dus het zal nog belangrijker worden om hongersnoden te begrijpen.

INGRID: Het is ook belangrijk om mensen voor te lichten over hongersnoden omdat er nog steeds zoveel misvattingen bestaan over de oorzaken en gevolgen ervan. Dit zien we ook in de tentoonstelling die Charley heeft gemaakt, die het idee aankaart dat hongersnoden enkel het gevolg zijn van natuurrampen of nevenschade, bijvoorbeeld. Deze misvattingen bestaan nog steeds met betrekking tot hongersnoden in Europa in het verleden en zijn cruciaal voor het begrijpen van het voortbestaan van hongersnoden vandaag de dag.

WAT ZIJN VOLGENS JULLIE DE UITDAGINGEN EN BEPERKINGEN BIJ HET VOORLICHTEN VAN MENSEN OVER HONGERSNODEN?

INGRID: De misvattingen over hongersnoden zijn een belangrijke uitdaging. Een van de dingen die we hebben gevonden is dat er nog steeds een kloof is tussen kennis en inzichten uit wetenschappelijk onderzoek en de vertaling van deze inzichten naar onderwijspraktijken.

KUN JE EEN VOORBEELD GEVEN VAN DIE KLOOF?

INGRID: Toen we geschiedenisboeken bekeken over de Nederlandse Hongerwinter, zagen we dat er achterhaalde opvattingen bestonden over hoe de hongersnood was veroorzaakt. Denk aan de opvatting dat deze hongersnood een direct gevolg was van opzettelijke acties van de Duitse bezettingsautoriteiten of veroorzaakt werd door de Nederlandse spoorwegstaking die verhinderde dat voedselvoorraden het westen van Nederland konden bereiken. Deze simplistische ervaringen komen niet overeen met huidige academische opvattingen over de oorzaken van de hongersnood, maar komen nog steeds voor in schoolboeken.

CHARLEY: Ik denk dat het een grote uitdaging is om aan de ene kant cognitief begrip van zeer complexe gebeurtenissen te stimuleren en tegelijkertijd een affectieve of persoonlijke verbinding met dit verleden mogelijk te maken. Als je hongersnood onderwijst op een middelbare school in Europa, dan hebben leerlingen misschien niet het gevoel dat dit op hen zelf betrekking heeft of dat het hen kan overkomen. Persoonlijke verhalen kunnen soms bepaalde betwiste politieke interpretaties van dat verleden stimuleren. Maar tegelijkertijd zal een droog, historisch verhaal dat past bij academische nuance een jonger publiek of bezoekers van musea of erfgoedinstellingen misschien niet aanspreken.

HOE DENKEN JULLIE DAT DIT SOORT UITDAGINGEN EN BEPERKINGEN OVERWONNEN KUNNEN WORDEN?

INGRID: Grensoverschrijdende samenwerking is heel belangrijk, maar ook samenwerking tussen verschillende belanghebbenden. Ik denk dat dat een van de sterke punten van het project is. We zijn niet alleen een groep academici, maar we werken ook actief samen met mensen uit het onderwijs en de erfgoedsector. Deze mensen weten hoe ze een jonger publiek of migrantengroepen erbij kunnen betrekken.

CHARLEY: Een uitdaging is dat de getroffen en vaak geen materiële sporen achterlaten. Een effectieve aanpak is spelen met verbeelding. Een manier om met het gebrek aan materiaal om te gaan is bijvoorbeeld om historisch onderbouwde fictie in tentoonstellingen te verwerken of om met bepaald archiefmateriaal te spelen. Je kunt leerlingen vragen om met een verhaal te komen dat de gaten in het archief opvult. Dit kan ook een interessante manier zijn om juist om te gaan met het feit dat hongersnood ongrijpbaar is.

INGRID: In het gezamenlijke hoofdstuk dat Gloria Roman Ruiz, Lindsay Janssen, Anne van Mourik en ik hebben geschreven over de schoolboeken (in *Famines and the making of Heritage*, 2024), vonden we voorbeelden van opdrachten waarbij leerlingen werd gevraagd zich voor te stellen wat ze zouden doen als ze zich in die situatie bevonden. Bijvoorbeeld

een opdracht in een Iers tekstboek waarin studenten werd gevraagd creatief te schrijven vanuit het perspectief van een boer in het westen van Ierland tijdens de hongersnood. Dit zijn echt stimulerende manieren om leerlingen te betrekken.

CHARLEY: Ja, in de tentoonstelling in Finland waar ik naartoe ging, hadden ze panelen met getuigenissen die historisch accuraat waren, maar verbeeld. Het was ook duidelijk dat dit fictieve getuigenissen waren, maar ze waren een goede manier om het publiek te informeren.

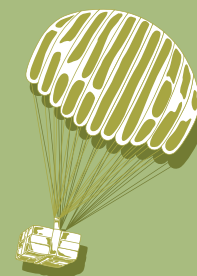
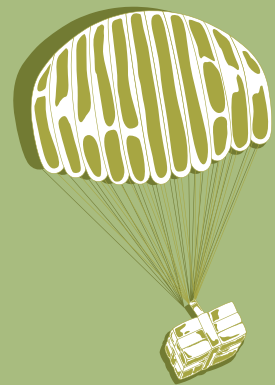
INGRID: Dit soort opdrachten probeert kritische gedachten uit te lokken over wat meestal vereenvoudigde subjectposities zijn zoals daders of slachtoffers. Dat is ook iets dat we hebben opgenomen in dat hoofdstuk: omdat er fysiek beperkte tijd en ruimte is om deze fragmenten te bespreken, is het erg moeilijk om nuance aan te brengen in de historische achtergrond. De sturende rol van de leerkracht in dit alles is dus echt van cruciaal belang.

KUNNEN JULLIE ÉÉN DUIDELIJKE OF CONCRETE AANBEVELING GEVEN VOOR MENSEN DIE LESGEVEN OVER HISTORISCHE HONGERSNODEN?

CHARLEY: Betrek alle groepen die hongersnood hebben meegemaakt. Vrouwen en kinderen worden het vaakst afgebeeld. Zij zijn altijd behoeftig en lijken geen handelingen te verrichten om hun ellende te ontstijgen. Na-

tuurlijk is het voor gezinnen in deze situaties ongelooflijk moeilijk en is er steeds minder te doen. Maar zoals Ingrid's werk laat zien, is er in de beginfase van hongersnood veel veerkracht, solidariteit en gemeenschapszin. Oog hebben voor de reacties en keuzes die mensen maken tijdens hongersnood is heel belangrijk om stereotiepe slachtoffers te vermenschelijken of gedenkwaardige levens te (re)creëren. Ik denk dat dit ook nieuwe wegen opent naar het verleden van de hongersnood. Het zal gemakkelijker zijn om je ermee te identificeren als er niet alleen verhalen over helden en slachtoffers zijn, maar ook over mensen die keuzes maken die soms niet de juiste zijn.

INGRID: We moeten hongersnoden zien als door de mens veroorzaakte rampen. Ze zijn te voorkomen. We moeten leren van de oorzaken en gevolgen van hongersnoden in het verleden en de complexiteit van de betrokken actoren en instellingen. We moeten kijken naar de structurele oorzaken van hongersnoden op de langere termijn. Maar soms spelen specifieke actoren een belangrijke rol in de oorzaak of ontwikkeling van en in de internationale reacties op hongersnood. Als we ons richten op hoe hongersnoden in het verleden zijn bestreden, overwonnen en soms voorkomen, kunnen we veel leren.

Interview

Marguérite Corporaal

Als letterkundige heeft Marguérite Corporaal zich gespecialiseerd in de herinneringscultuur van de Ierse hongersnood. Ze werkt als hoogleraar Ierse literatuur in transnationale contexten aan de Radboud Universiteit. Als projectleider van *Heritages of Hunger* benadrukt ze het belang van een internationaal vergelijkend perspectief.

WAT IS DE WAARDE VAN EDUCATIE OVER HISTORISCHE HONGERSNODEN?

We hebben vandaag de dag nog steeds te maken met hongersnoden – zoals we allemaal wel weten gezien de huidige situatie in Sudan en Gaza. In West-Europa en Noord-Amerika hebben we de neiging te denken dat hongersnoden heel ver van onze eigen voordeur plaatsvinden of extreem lang geleden plaatsvonden. Dat is niet het geval. Als je mensen onderwijst over historische hongersnoden, kun je hen veel meer betrekken bij hongersnoden die nu plaatsvinden op andere continenten. Je kunt laten zien hoe hongersnoden ontstaan en hoe ze verergeren. Ook kun je ze op het belang van solidariteit wijzen of laten zien wat mensen doen om elkaar te helpen overleven. Hongersnoden zouden niet

meer moeten gebeuren. Bewustzijn is zo belangrijk, omdat het de enige manier is om ervoor te zorgen dat we het leed in de toekomst kunnen verlichten.

WAT WE EIGENLIJK ZIEN IN HET WESTEN IS DAT MENSEN WEGKIJKEN OMDAT ZE ZICH NIET ONGEMAKKELIJK WILLEN VOELEN

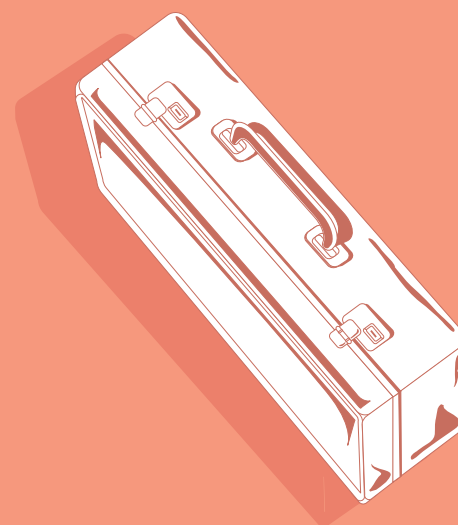
Ja, precies. De camera's richten zich niet altijd op de harde werkelijkheid. We zien dat ook met de situatie in Gaza nu: er is veel content over verwoeste infrastructuur; de beelden die je ziet zijn van ontheemde mensen, verwoeste gebouwen, zoals ziekenhuizen en scholen door bommen. Dat is de harde werkelijkheid, maar als het aan komt op intieme beelden van mensen die echt hongerlijden op een dagelijks basis, die zie je niet zo vaak.

Dat is waarschijnlijk omdat wij dat niet aan kunnen, dus daarom zijn ze niet zo prominent in het nieuws.

Als je naar het verleden kijkt, naar de hongersnood van 1983–1985 in Ethiopië, was er mobilisatie. Er waren initiatieven zoals Band Aid. Dat begon, omdat BBC-journalisten daadwerkelijk naar het gebied gingen en beelden opnamen van mensen die verhongerden. Dat waren verschrikkelijke beelden om te zien, maar ik moet zeggen dat ze wel altijd een blijvende indruk hebben gemaakt op mij als kind. Ik denk dat het bij mij bewustzijn creëerde dat internationale solidariteit mogelijk is.

Je hoort vaak over dreigende hongersnoden op het nieuws tegenwoordig. Maar meestal als het nieuws over een hongersnood op onze TV of radio of op sociale media verschijnt heeft het al een punt bereikt waarop mensen doodgaan van de honger en zijn we helaas al in een fase aanbeland waarin er niet veel te doen is om een groot deel van het leed te voorkomen.

WELLICHT ZAL DAT ERGER WORDEN DOOR DE HUIDIGE POLARISATIE. MAAKT DAT PROJECTEN ZOALS DEZE BELANGRIJKER OM, BIJVOORBEELD, HET IDEE TE VERSPREIDEN DAT ER NIET ALTIJD DUIDELIJKE DADERS EN SLACHTOFFERS ZIJN?

Ja, dat is absoluut waar. Er zijn zoveel spelers die een rol hebben in gezondheid. Hongersnoden hebben te maken met al gewortelde sociale structuren van ongelijkheid die een rol spelen in de verdeling van het weinige eten dat er is. Het is niet zo simpel als ‘deze mensen hebben de schuld aan de honger’ en ‘deze mensen van die specifieke etnische of religieuze groep zijn alleen slachtoffers’. Naar het grotere geheel kijken omvat ook een besef over het totale spectrum van sociale ongelijkheden in de wereld.

WAT ZIJN DE UITDAGINGEN EN BEPERKINGEN IN HET LES GEVEN OVER HONGERSNODEN?

Een daarvan is het feit dat hongersnoden niet langer dezelfde plek in het curriculum hebben die ze hadden. Geschiedenisdocenten die in het klaslokaal werken doen echt veel, maar we zien ook een tendens om hongersnoden ahistorisch te benaderen, vooral op sociale media waar mensen meningen geven zonder de context van de historische *longue durée* mee te nemen.

Het curriculum staat behoorlijk vast en er is weinig ruimte om daarvan af te wijken. Daarom is het belangrijk dat instituten zoals musea of herdenkingsorganisaties toegang hebben tot

verantwoorde bronnen met correcte historische informatie. Als ze dat doen, kunnen ze een toevoegende rol spelen in het onderwijzen van mensen; en dan niet alleen jonge mensen, maar ook volwassenen en ouderen.

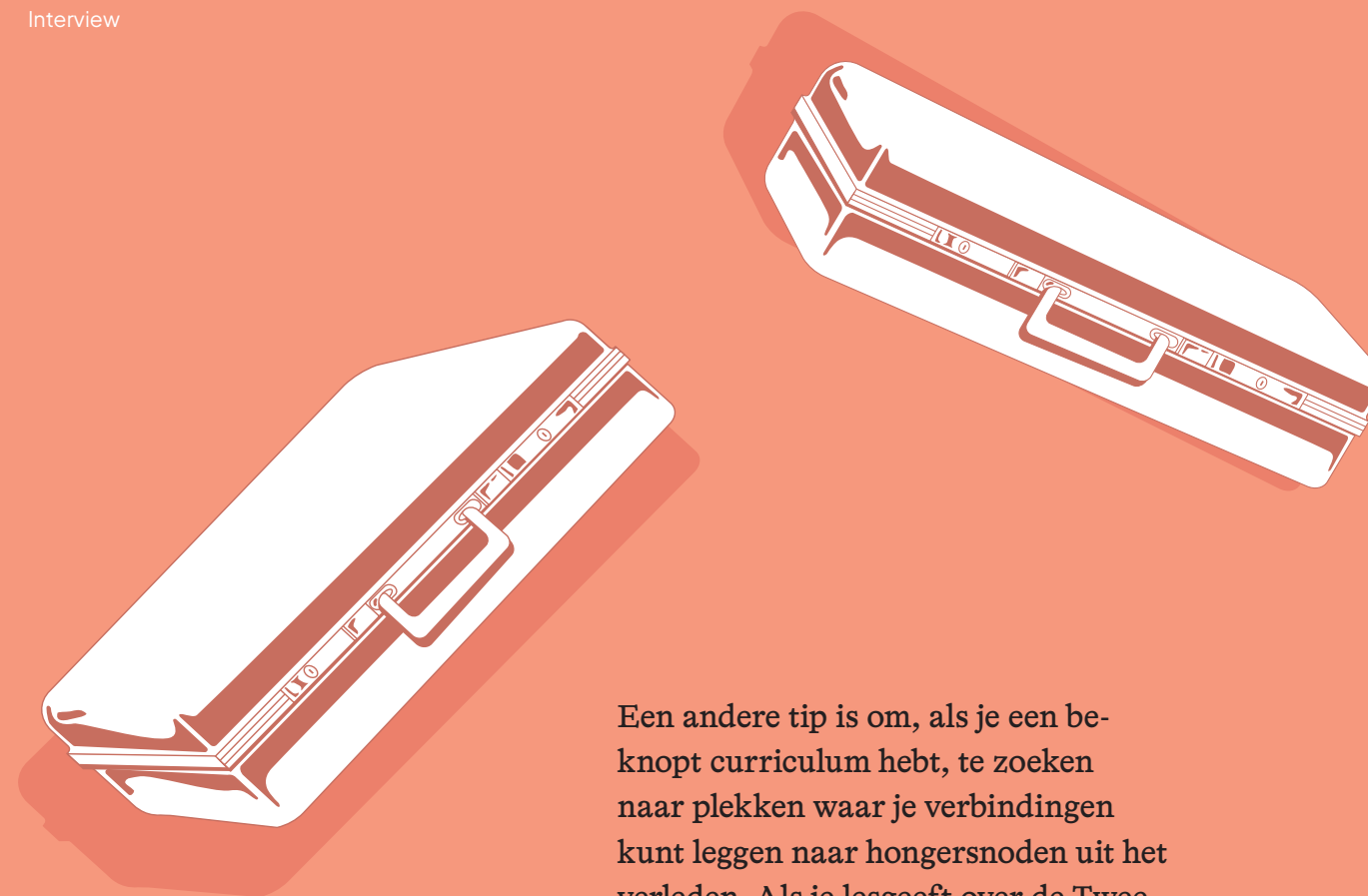
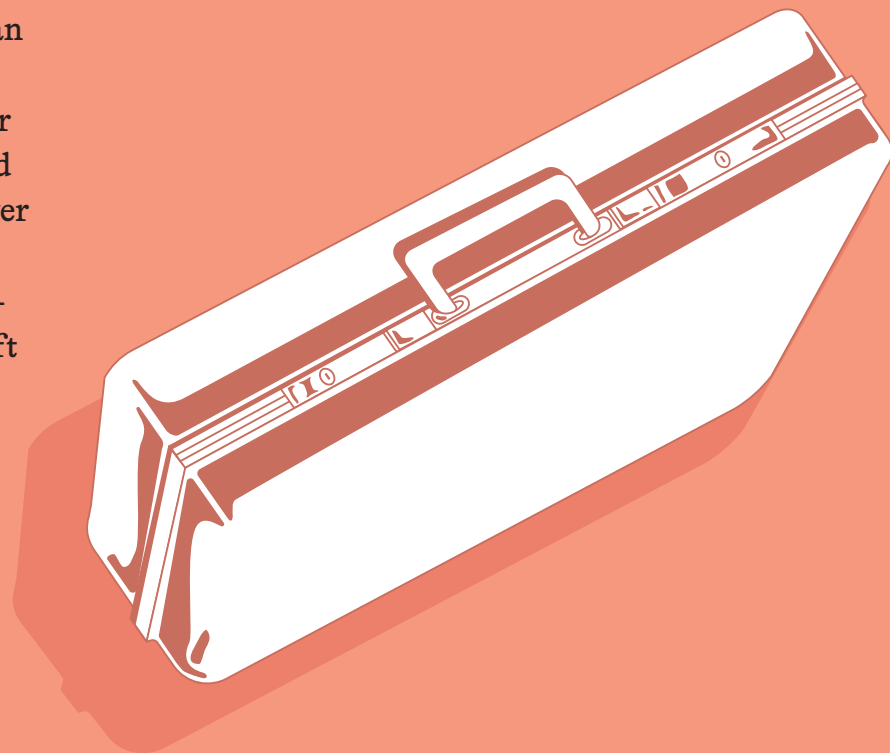
Een andere uitdaging is dat schoolboeken worden geproduceerd in een nationale context. Er is weinig tijd om af te wijken van wat de schoolboeken aanbieden en wat het curriculum voorschrijft. Je moet lesgeven om leerlingen voor te bereiden op examens. Met dit project hebben we bij het ontwikkelen van de lesmaterialen echt geprobeerd samen te werken met leraren, om naar hen te luisteren, te zien wat zij nodig hebben en ook om te zien, op basis van de curricula die ze soms met ons deelden, met welke onderwerpen we onze materialen konden verbinden.

WAT IS DE ROL VAN HERITAGES OF HUNGER HIERIN?

Wat we met dit project hebben gedaan is een nieuw bewustzijn creëren. Dat heeft effect, zoals bij Werstas Labour Museum in Finland. De hongersnood is nu deel van hun tentoonstelling over wat het betekent om Fins te zijn en over de Finse natie. Dat is een verandering die het museum gemaakt heeft op basis van ons project.

ZOU JE EEN CONCRETE TIP KUNNEN GEVEN VOOR DOCENTEN OF ANDEREN DIE LESGEVEN OVER OF WERKEN MET HONGERSNODEN?

Begin met de actualiteit, want dat is meestal de beste manier om je leerlingen geïnteresseerd te maken. We hebben recentelijk ook lesgegeven op basisscholen. Chris Cusack, Lotte Jensen en ik hebben met het WKRU (Wetenschapsknooppunt Radboud Universiteit) materialen ontwikkeld voor basisscholen. En we hebben ze ook uitgetest in groep 7 en 8. We hebben in de les teruggekoppeld naar het Jeugdjournaal en de leerlingen gevraagd ‘Weten jullie iets over hongersnoden die nu plaatsvinden?’ Ze wisten allemaal over Gaza en Sudan en ze hadden ook gehoord over Oekraïne en het blokkeren van de graanexport. Het is dan gemakkelijker voor hen om de overgang te maken naar het leren over historische hongersnoden.

Het tweede is om de leerlingen op hun creativiteit aan te spreken. Stimuleer een benadering die op onderzoek gebaseerd is. Geef bijvoorbeeld materialen aan leerlingen alsof het een archief is en laat hen het werk doen en iets creëren. Laat hen dingen doen zoals knippen en plakken want dat helpt echt om hongersnoden uit het verleden tastbaar te maken. Of laat ze een hongersnoodmonument ontwerpen. Je betreft ze dan met veel emoties en betrokkenheid. Je kunt ook een debat organiseren in je klas waarbij iedereen een bepaalde rol speelt. Als je dat doet maak je het actiever, moeten ze zich echt voorbereiden op hun rol en tegelijk train je hun argumentatie- en debatvaardigheden.

Een andere tip is om, als je een beknopt curriculum hebt, te zoeken naar plekken waar je verbindingen kunt leggen naar hongersnoden uit het verleden. Als je lesgeeft over de Tweede Wereldoorlog kun je bijvoorbeeld de hongersnoden in Griekenland en Nederland, maar ook in Duitsland en Leningrad erbij betrekken. Maar ook als je lesgeeft over onderwerpen zoals sociale ongelijkheid in de samenleving, of op het platteland, en de positie van de boeren, is dit waar je hongersnoodmaterialen kunt inbrengen.

HEB JE NOG MEER TIPS VOOR DOCENTEN?

Je kunt herinneringsplekken bezoeken, zoals de werkhuizen of begraafplaatsen in Ierland. In Canada kun je in een stad als Montreal naar de Notre Dame de Bon Secours gaan, waar er een schilderij van Théophile Hamel hangt met daarop hongersnoodimmigranten die arriveren en in een quarantainestation zitten. Maak je een wandeling in een wijk, dan kun je ingaan op de diversiteit van de bevolking en verwijzen naar het verleden. Neem je klas mee op excursie om dingen concreet te maken.

Aanbevelingen uit het *Heritages of Hunger*-project

ALGEMENE AANBEVELINGEN

Op basis van vijf jaar onderzoek naar de collectieve herinnering aan Europese hongersnood (1845–1946) doen we enkele aanbevelingen. Die zijn gericht aan onderwijzers, beheerders van cultureel erfgoed en al diegenen die kennis over hongersnood uit het verleden verspreiden. Het doel is het bevorderen van een correcte voorstelling van het verleden, gebaseerd op kennis die accuraat, toegankelijk en internationaal vergelijkend is. Op de lange termijn kan dat leiden tot wederzijds begrip tussen gemeenschappen en wellicht ook bijdragen aan het voorkomen van hongersnood in de toekomst. Onze hoop is niet alleen om invloed uit te oefenen op de manier waarop historische hongersnood worden behandeld op scholen, maar ook in de publieke sector in het algemeen.

1 NUANCEER VERHALEN

Hongersnood zijn vaak gebruikt om bevolkingsgroepen te verdelen en hiërarchieën van lijden te creëren. We bevelen een aanpak aan voor de weergave van hongersnood die niet uitgaat van een tweedeling tussen daders en slachtoffers, maar die morele complexiteit laat zien.

2 BENADRIJK BETROKKENHEID

We bevelen voorstellingen van hongerlijders aan, waarbij zij hun waardigheid en menselijkheid behouden. Voorkom sentimentele en stereotiepe voorstellingen van lijdende vrouwen en kinderen.

3 GEBRUIK EEN TRANSNATIONAAL EN VERGELIJKEND PERSPECTIEF

Hongersnood is een gemeenschappelijke ervaring die over nationale grenzen heen plaatsvindt. Ten onrechte wordt hongersnood vaak als een uniek nationaal fenomeen voorgesteld. Een vergelijkende aanpak maakt het mogelijk om verhalen te delen en solidariteit op te bouwen over etnisch-nationale scheidslijnen heen. Een transnationaal perspectief waarin Europese ervaringen met hongersnood centraal staan, helpt ook om een genuanceerder beeld te verspreiden. Het mondiale Zuiden is dan niet langer de enige en voornaamste plek die met hongersnood wordt geassocieerd zonder ook maar iets af te doen aan de crises die daar plaatsvinden.

4 CORRIGEER MISVATTINGEN

Er bestaan nog steeds wijdverspreide misvattingen over de oorzaken en gevolgen van hongersnood. Deze omvatten bijvoorbeeld het idee dat hongersnood enkel het gevolg zijn van natuurlijke oorzaken of kunnen fungeren als sociale gelijkmakers. Voorlichting over hongersnood moet benadrukken dat hongersnood te voorkomen is en het gevolg is van door de mens veroorzaakte oorlogen, conflicten en politieke mislukkingen. Hongersnood versterkt eerder sociale ongelijkheden dan deze te overbruggen. De digitale tentoonstelling van Charley Boerman biedt een voorbeeld van hoe we dit kunnen doen.

5 MAAK GEBRUIK VAN AANSPREKENDE MATERIALEN

Onderwijs over hongersnood moet goed gestructureerd en overzichtelijk zijn. Het moet de mogelijkheid bieden voor fantasierijke reconstructies van het verleden naast representaties van historische details (zie ook onze aanbevelingen voor specifieke doelgroepen hieronder). Hiertoe raden we een gezamenlijke aanpak van het erfgoed van de hongersnood aan die academici samenbrengt met experts op het gebied van onderwijs en erfgoed.

AANBEVELINGEN VOOR SPECIFIEKE DOELGROEPEN

LEERKRACHTEN BASISONDERWIJS

Dit zijn leerkrachten die betrokken zijn bij het lesgeven aan kinderen van ruwweg 6 tot 11 jaar. Hoewel ons materiaal werd ontworpen en getest in Nederland, kunnen deze aanbevelingen geëxtrapoleerd worden naar andere landen.

- 1 Leg een verband tussen historische hongersnoden en gebeurtenissen in het heden. Verwijs naar ervaringen uit het eigen leven van leerlingen of waarmee ze bekend zijn via (sociale) media.
- 2 Zorg voor een mix van traditionele opdrachten en opdrachten die een beroep doen op de creativiteit van leerlingen.

LERAREN OP MIDDELBARE SCHOLEN

Dit zijn leerkrachten die op school lesgeven aan kinderen in de leeftijd van ongeveer 11 tot 18 jaar. Ons onderzoek naar deze leeftijdsgroep is in meerdere landen uitgevoerd, waarbij gebruik is gemaakt van proeflessen en het testen van lesmateriaal door leerkrachten in Nederland, Spanje, Finland, Ierland en Canada.

- 1 Laat het verband zien tussen historische hongersnoden en hedendaagse voedselcrises en debatten.
- 2 Koppel historische hongersnoden aan verplichte onderwerpen binnen het schoolcurriculum. Laat bijvoorbeeld het verband zien tussen de

Hongerwinter in Nederland en de Tweede Wereldoorlog of tussen immigratiekwesities en de Ierse en Griekse hongersnoden.

- 3 Neem je klas mee op excursie naar plaatsen die verband houden met het erfgoed van de honger, zoals musea en standbeelden.

PROFESSIONALS UIT MUSEA EN ERFGOEDINSTELLINGEN

Deze doelgroep bestaat uit mensen die werken in musea met relevante collecties en erfgoedinstellingen die zich bezighouden met het herdenken van hongersnoden. Onze aanbevelingen zijn afgeleid uit de pilot van onze leermiddelen en gesprekken die we gevoerd hebben met partners van het *Heritages of Hunger*-consortium.

- 1 Maak het verleden van de hongersnood concreet door tastbare voorwerpen of persoonlijke verhalen van mensen die de hongersnood hebben meegemaakt op te nemen. Deze strategieën helpen om bezoekers, vooral jongere generaties, emotioneel te betrekken.
- 2 Verwerk historisch geïnformeerde fictie of kunst die het verleden op een emotioneel overtuigende of esthetisch aantrekkelijke manier tot leven wekt. Dit helpt om de historische realiteit van hongersnoden over te brengen op het hedendaagse publiek.
- 3 Werk regionaal samen door bruggen te slaan tussen je instituut en lokale docenten. Dit brengt jongere generaties naar je instituut.

Bovendien worden leerkrachten van lokale scholen zo aangeemoedigd om hongersnoden uit het verleden in hun lessen te integreren.

- 4 Werk samen met internationale instellingen die informatie over historische hongersnoden uit verschillende historische en geografische contexten verzamelen, tentoonstellen en interpreteren. Dit maakt gezamenlijke tentoonstellingen en uitwisselingen mogelijk die kunnen bijdragen aan bredere, vergelijkende perspectieven op hoe hongersnoden ontstaan en worden ervaren.

BELEIDSMAKERS

Deze aanbevelingen richten zich op diegenen die betrokken zijn bij het ontwikkelen van beleidslijnen voor onderwijs en erfgoed over de hele wereld.

- 1 Bewaar cultureel erfgoed over hongersnoden. Musea en monumenten zijn plaatsen waar leerkrachten naar toe kunnen gaan. Ze zijn van grote waarde, omdat ze ons ‘hongersnoodverleden’ zichtbaar maken
- 2 Stimuleer publieke evenementen over historische hongersnoden en koppel deze aan jaarlijkse herdenkingen of herdenkingsjaren om meer aandacht te genereren.

ACADEMICI

- 1 Neem deel aan publieke debatten door opiniestukken, populariserende artikelen of essays te schrijven. Baseer je op wetenschappelijke kennis.
- 2 Creëer een netwerk van professionals uit de sectoren onderwijs, erfgoedvorming, creatieve kunsten en NGO's. Werk met hen samen om podia te vinden om je standpunten te verwoorden en om hen advies te geven bij het ontwikkelen van onderwijs- en erfgoedpraktijken.

Verder lezen

Alfani, G., & Ó Gráda, C. (Eds.) (2017). *Famine in European History*. Cambridge University Press.

Boerman, C. (2024). *Framing Famines: Memory, Museums, and Visual Culture*. Unpublished PhD Dissertation, Radboud University Nijmegen.

Corporaal, M, Cusack, C. & Janssen, L. (Eds.) (2012). *Recollecting Hunger: An Anthology: Cultural Memories of the Great Famine in Irish and British Fiction*. Irish Academic Press.

Corporaal, M., & Jensen, L. (2024). Famine and ‘Hongersnood’ as Transnational Memory: Literary legacies of the 1840s food crises in Ireland and the Netherlands. *Memory Studies*, 0(0), 1–16, <https://doi.org/10.1177/1750698024128389>.

Corporaal, M., & de Zwarte, I. (2021). Heritages of Hunger: European famine legacies in current academic debates. *International Journal of Heritage Studies*, 28(1), 30–43.

Corporaal, M., & de Zwarte, I. (Eds.). (2024). *Famines and the Making of Heritage*. Routledge.

Curran, D., Luciuk, L., & Newby, A. (Eds.). (2015). *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered*. Routledge.

Del Arco Blanco, M. Á., & Anderson, P.M. (Eds.) (2022). *Franco's Famine: Malnutrition, Disease and Starvation in Post-Civil War Spain*. Bloomsbury Academic.

Forsberg, H.M. (2018). “If They Do Not Want to Work and Suffer, They Must Starve and Die.” Irish and Finnish Famine Historiography Compared. *Scandinavian Journal of History*, 43(4), 484–514.

Graziosi, A., Hajda, L. & Hryn, H. (Eds.) (2013). *After the Holodomor: The enduring impact of the Great Famine on Ukraine*. Harvard University Press.

Himka, J-P. (2013). Encumbered Memory: The Ukrainian Famine of 1932–33. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 14(2), 411–436.

Hionidou, V. (2006). *Famine and Death in Occupied Greece, 1941–1944*. Cambridge University Press.

Janssen, L. (2023). The Great Irish Famine in Irish and UK History Textbooks. 2010–2020. *History Education Research Journal*, 20(1), 1–15.

Jensen, L. (2024). Voor Vlaanderen was de aardappelcrisis net zo vormend als de watersnoden voor Nederland. *De lage landen*. <https://www.de-lage-landen.com/article/voor-vlaanderen-was-de-aardappelcrisis-net-zo-vormend-als-de-watersnoden-voor-nederland/>

Jensen, L. (2025). Remembered and Forgotten: The Nineteenth-Century Flemish and Dutch Famine in Cultural Memory. *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies*. Studies 48 (1), 1–15, <http://dx.doi.org/10.1080/03096564.2025.2441531>

Kelleher, M. (1997). *The Feminization of Famine: Expressions of the inexpressible?* Cork University Press.

Kelly, N.A. (2018). *Imaging the Great Irish Famine. Representing Dispossession in Visual Culture*. Bloomsbury Academic.

Kirschenbaum, L. A. (2006). *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941–1995: Myth, memories, and monuments*. Cambridge University Press.

Koziura, K. (2024). Toward the Transnational Memory of Holodomor: The famine commemorative genre and the Ukrainian diaspora. *Memory Studies*, 0(0), 1–22.

Kraatari, E., & Newby, A.G. (2019). Memory of the Great Hunger Years Revisited Finland's 1860s Famine Memorials, Mass Graves and a Commemorative Craft Initiative. *Thanatos*, 7(2), 90–126.

Kudela-Świątek, W. (2020). The Lieux De Mémoire of the Holodomor in the Cultural Landscape of Modern Ukraine. In Wylegała, A. & Głowacka-Grajper, M. (eds), *The Burden of the Past* (pp. 49–74). Indiana University Press.

Kurasawa, F. (2012). The Making of Humanitarian Visual Icons: On the 1921–1923 Russian Famine as foundational event. In Alexander, J.C., Bartmanski, D. & Giesen, B. (eds), *Iconic Power: Materiality and meaning in social life* (pp. 67–84). Palgrave Macmillan.

Mark-Fitzgerald, E. (2013). *Commemorating the Irish Famine: Memory and the monument*. Liverpool University Press.

Michalopoulos, D. (2016). The Famine in the Major Athens Agglomeration and Dealing with It, 1941–1942. *Prague Economic and Social History Papers* 24(2), 23–34.

Mukherjee, J. (2016). *Hungry Bengal: War, famine and the end of Empire*. Oxford University Press.

Newby, A.G. (2023). *Finland's Great Famine*, 1855–68. Palgrave.

Noack, C., Janssen, L. & Comerford, V. (Eds.) (2012). *Holodomor and Gorta Mór: Histories, memories and representations of famine in Ukraine and Ireland*. Anthem Press.

Ó Gráda, C. (2000). *Black '47 and Beyond: The great Irish famine in history, economy, and memory*. Princeton University Press.

Ó Gráda, C. (2009). *Famine: A short history*. Princeton University Press.

Orjuela, C. (2024). Remembering/Forgetting Hunger: Towards an understanding of famine memorialisation. *Third World Quarterly*, 45(2), 259–276.

Román Ruiz, G. (2022). Representations of the Spanish Hunger Years (1939–1952) in recent secondary school history textbooks. *Paedagogica Historica*, 59(6), 1345–1366.

Román Ruiz, G. (2024). Echoes of Famine: Effects of the embodied memories of the Spanish Hunger Years (1939–1952) on survivors’ subsequent food practices and attitudes. *Memory Studies*, 17(4), 692–708.

Slobodkin, Y. (2023). *The Starving Empire: A history of famine in France's colonies*. Cornell University Press.

Tefera, F. F., & Orjuela, C. (2024). Remembering and Forgetting Famines in Ethiopia. *Memory Studies*, 0(0), <https://doi.org/10.1177/175069802413006>.

Tönsmeyer, T., Haslinger, P. & Laba, A. (Eds.) (2018). *Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II*. Springer.

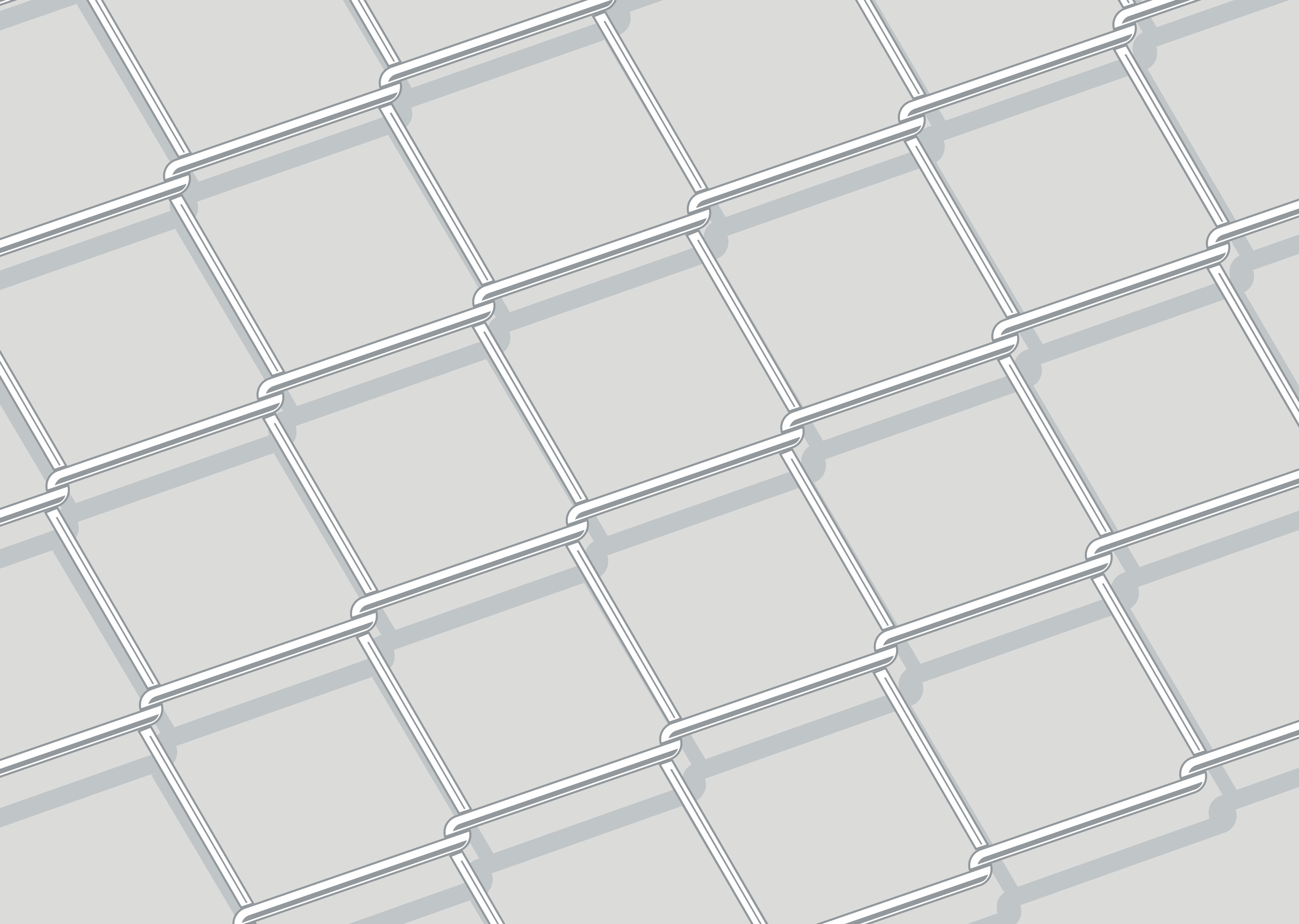
Van Mourik, A. (2025). *Weaponizing the Past: Textbooks, hunger and war in Germany 1914–2020*. Unpublished PhD Dissertation, NIOD Institute for War, Holocaust and Genocide Studies.

Van Mourik, A. (2024). Honger, liminaliteit en implicated subjects: Etnisch Duits slachtofferschap in schoolboeken en in het Dokumentationszentrum Flucht, Vertreibung, Versöhnung (1990–2020). *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 137(3), 263–282.

Waal, A. de. (2018). *Mass Starvation: The history and future of famine*. Polity Press.

Zwarte, I. de., & Janssen, L. (2022). Recalling the Hunger Winter: Evoking famine memory beyond the national. *Memory Studies*, 17(2), 213–227.

Zwarte, I. de (2020). *The Hunger Winter: Fighting Famine in the Occupied Netherlands*. Cambridge University Press.

HEBTTAGES

OF HUNGER